

тили ўқитиш жараёнида) пед. фан. номзоди... дисс. –Т., 1995. –142 б.

7. Долимов С. Таълимий баён ва иншо. –Т.: “Ўқитувчи”, 1968. –103 б.

8. Турдиев Б. Ёзма нутқни ўстириш юзасидан практикум. Педагогика институтларининг филология факультетлари студентлари учун ўқув қўлланма. –Т.: Ўқитувчи, 1980. –128 б.

9. Зуннунов А. ва бошқ. Адабиёт ўқитиш методикаси. –Т.: Ўқитувчи, 1992. –333 б.

10. Йўлдошев Қ. Адабиёт. 9-синф учун дарслик-мажмуа. –Т.: Янгийўл полиграф сервис, 2010. –304 б.

Feruza AKMALDINOVA

Andijon davlat universiteti tadqiqotchisi

GLOBALLASHUV SHAROITIDA MANTIQUIY FIKRLASHNING O'RNI

(Ona tili darslari misolida)

Globallashuv sharoitida o'qitish va dars mashg'ulotlarini bajarish jarayonida o'quvchilarning har bir topshiriqqa ijodiy yondashishi hamda mantiqiy fikrlashi juda muhim. Maqolada shularni inobatga olgan holda o'quvchilarning ijodiy tafakkurini o'stirish va mantiqiy fikrlashini tashkil qilishning samarali usullari haqida fikr yuritilgan. O'quvchilarning ta'lim jarayoniga ijodiy yondashishiga to'sqinlik qilayotgan ayrim muammolar ochib berilgan.

Kalit so'zlar: globallashuv, ta'lim jarayoni, o'quvchi, o'qituvchi, usul, vosita, mantiqiy, ijodiy.

В условиях глобализации важно, чтобы учащиеся проявляли творческий подход к каждому заданию и логически мыслили в процессе преподавания и обучения. Учитывая это, в статье обсуждаются эффективные способы развития творческого мышления и логического мышления учащихся. Выявлены некоторые проблемы, мешающие творческому подходу учащихся к учебному процессу.

Ключевые слова: глобализация, образовательный процесс, студент, преподаватель, метод, инструмент, логика, креатив.

In the context of globalization, it is important for students to be creative in each task and to think logically in the process of teaching and learning. The article discusses effective ways to develop students' creative thinking and logical thinking. Some problems that hinder the creative approach of students to the educational process are identified.

Key words: globalization, educational process, student, teacher, method, tool, logic, creative.

Zamonaviy ta'limda o'quvchi shaxsini har tamonlama rivojlantirish ta'limning asosiy maqsadi ekanligi hammamizga ayon. Jumladan, ona tili o'qitishda ham o'quvchi shaxsini va mulohaza malakasini rivojlantirish orqali uning dunyoqarashini kengaytirish, har bir voqealikka nisbatan to'g'ri mushohada yurita olish qobiliyatini shakllantirish, fikrini erkin va xatolardan holi ifodalay olishga o'rgatishga erishish mumkin. Demakki, bularning negizi sifatida mantiq ilmi alohida e'tirofqa loyiqdir. Sababi, barcha voqea hodisalar, o'rganilayotgan predmet mazmuni mantiq orqali “taroz”i qilinadi va u nutq orqali reallashadi. Mantiq ilmining o'rganish obyekti – tafakkur. Tafakkur esa bilish jarayonining yuqori bosqichi hisoblanadi. Tafakkur orqali bilishning birinchi bosqichi bo'lgan hissiy bilishdagi sezgi organlarimiz orqali in'ikos etilgan obyektivlikdagi hodisotlar o'rtasidagi farqli yoki o'xshash jihatlar, o'zaro zaruriy aloqadorliklar, borliq va uning qonuniyatlari aniqlanadi va bu jarayonda til birlamchi hodisa hisoblanadi. Bilamizki, til va tafakkur bir-biri bilan bevosita aloqada. Til – tafakkur yuritishning asosiy quroli bo'lsa, tafakkursiz til ham ijtimoiylik kasb eta olmaydi. Tafakkur qancha rivojlansa, nutq sifati shuncha oshadi. Takakkurning sayozlashuvi nutq qiymatini tushiradi. Ana shu o'rinda mantiqning ona tili o'qitishdagi o'rni alohida ahamiyatga molik. O'quvchilar nutqining ravonligi va mazmundorligini oshirishda mantiqiy qonuniyatlarni ularning tafakkur jarayoniga singdirib borish orqali ko'zlangan maqsadga erishish mumkin. Mantiqda asosiy talab fikr chinligidir. Agar bu talabdan fikr chekina mantiqsizlik kasb etadi. Bunda tushunchalarga xos bo'lgan belgilarning chin yoki chin emasligi nazarda tutiladi. Mana shu jihatdan kelib chiqib nutqning har qaysi turida mantiqiy qonuniyatlarni bilish zaruriyati yuzaga chiqadi.

Ona tili darslarida o'quvchilarni mantiqning to'rt asosiy qonuniyatlari: ayniyat, ziddiyat (ziddiyatsizlik deb ham yuritiladi), istisno va yetarli asos qonuni asosida to'g'ri va asosli fikr yuritishga o'rgatish, fikrlarning o'zaro bog'langanlik, izchillik, aniqlik talablariga bo'y singdira olishga erishish mumkin. Agar bu qonuniyatlarning ahamiyati to'g'ri tashkil etilmasa, o'rganilayotgan obyekt to'g'ri tafakkur qilinmaydi va

buning natijasida shakllanayotgan shaxs – o'quvchi nutqida tutuqsizlik, mantiqsizlik yuzaga kelishi mumkin.

Ayniyat qonuniga ko'ra, ma'lum bir predmet yoki hodisa haqida aytilgan ayni bir fikr ayni bir muhokama doirasida ayni bir vaqtda o'z-o'ziga tengdir [1]. Ya'ni har qanday fikr muhokama jarayonida muayyanlik, aynanalik, barqaroqlik, aniqlik xususiyatlari o'zida mujassam etmog'i lozim. Bunda har qanday tushuncha, hukm muhokama jarayonida o'z o'ziga teng va aynan bo'lishi kerak.

Masalan, "Bahor fasli kirib keldi" yoki "O'lkamizga yangilanish fasli bo'lgan bahor tashrif buyurdi" degan ikki hukmni olsak, har ikkisida ham gap bir fasl haqida ketayotgani va bir xil bo'lgan aynan fikrlar ifodalanyotganini ko'rishimiz mumkin. Bunda ayniyat qonuning formulasi $A=A$ o'z ifodasini topgan. Ya'ni bu yerda "a" har qanday chin hukm va tushunchani ifodalaydi.

Masalan, ona tili darslarida so'zlarni turkumlash jarayonida so'zlarning o'ziga xos bo'lgan muhim belgilari, tomonlari hisobga olinib ular mustaqil va yordamchi, alohida olingan so'zlar turkumlariga ajratamiz. Bunda asosiy talablar ayniyat qonuni orqali amalga oshiriladi. Masalan, "*Yordamchi so'z turkumlari mustaqil ma'noli so'zlarni o'zaro bir biriga bog'lash va ularga qo'shimcha ma'no yuklash uchun xizmat qiladi*" yoki "*Atash ma'nosiga ega bo'lgan so'zlar har qanday grammatik qo'shimchalarni qabul qilmasin, shakl va ma'no jihatdan o'zgarsada u mustaqil so'z turkumi doirasidan chiqib ketmaydi*". Yuqoridagi ikki fikrni bir biriga solishtirsak har ikkisida ham so'z so'z turkumlari haqida ketmoqda. Biroq tushuncha hajmining o'zgarishi ayniyat qonuning buzilishiga olib kelagan. Chunki fikr mazmun jihatdan bir xil emas. Tushuncha hajmi rivojlanish jarayonida o'zgarishini hisobga olsak, har qanday hukmning ma'lum vaqt o'tishi mobaynida o'zgarishlarga ega bo'lishi ayniyat qonuni o'zgartiradi.

Aniyat qonunining ongsiz ravishda buzilishi ham borki, u so'zlash o'qish, o'qitish faoliyatida mantiqsizlikni keltirib chiqaradi. Bu ifodalanyotgan hukmning keltirib chiqishiga sababchi bo'lgan tushunchaning to'la chin emasligidandir va shu bois ayni muhokma qilinayotgan hukm o'z o'ziga teng va aynan bo'la olmaydi. Masalan, *Yozda barcha mevalar pishadi va kuzgi tayyorgarlik uchun bog'bonlar hosilni terib oladilar*. Berilgan gapda ayniyat qonuni ongsiz ravishda buzilgan. Chunki yozda ayrim mevalar pishadi, hammasi emas va hech qachon kuz fasliga asrab meva terilmaydi.

Ona tili darslarida o'quvchilarning mantiqiy tafaqqurini rivojlantirish bosqichma-bosqich amalga oshirilsa, ular har bir tushuncha mohiyatini teranroq anglaydi va hukm jarayonida to'g'ri fikr orqali xulosalaydi. Bunda o'qituvchi darsni o'tish jarayonida darslikka kiritilgan mashqlar bilangina cheklanib qolmay, o'quvchi tafakkurini rivojlantiruvchi turli innovatsion texnologiya va metodlardan foydalanishi maqsadga muvofiqdir. Masalan, "Mantiq zanjiri" texnologiyasi. Bunda o'quvchilarning har biriga turli mavzuga oid so'zlar aralash tarzda beriladi. O'quvchi berilgan so'zlar mantiqan bir- biriga yaqinlarini topib guruhlariga ajratib chiqadi. Guruhlarga ajratish jarayonida tushunchani shakllantiruvchi belgilar alohida bo'rtib qoladi. **Masalan**, bahor, kasb, darsxona so'zlarini olaylik bular: xos belgilarni o'quvchilar mantiqan ajratib chiqadilar. O'quvchilarga quyidagicha lug'at berilishi mumkin: *yomg'ir, gul, stol, qushlar, doska, ruchka, suv, kitob, ko'ylak, o'qituvchi, tadbirkor, boychechak, sumka, shifokor, muhandis...*

Berilgan so'zlardan *yomg'ir, gul, qushlar, suv, boychechak* so'zlarini mantiqan bir guruhga ajratish to'g'ri hisoblanadi. Chunki bu "bahor" tushunchasining semalaridir. O'quvchilar keyingi bosqichda ularni so'z birikmalariga, so'ng so'z birikmalaridan mantiqan bog'liqlik asosida gapga aylantirsalar, gaplar asosida esa matn hosil qilishlari mumkin. Barcha jarayon ayniyat qonuni asosida amalga oshiriladi. O'quvchilar ona tili darslarida ma'lum bir mavzu yuzasidan matn yoki bayon, insho yaratish jarayonida ayniyat qonuni asosida ish tutishi ular ishlarining mantiqan puxtaliligini ta'minlaydi.

Bilamizki, ijodiy faoliyatda "mantiqsizlikda mantiq" tushunchasi xarakterlidir. Biz buni mantiqning ongsiz tarzda buzilishi emas, ijodiy atayinlik deya qabul qilishimiz muhim. O'quvchilarga mana shu narsani singdira bilishlik, ayniyat qonuning buzilishidagi atayin sabab va ongsizlik oqibatini bir biridan farqlab olishiga, ularning tafakkuridagi jarayonlarni to'g'ri maqsad sari yo'naltira bilishlikka, nutqidagi mazmundorlik va ta'sirchanlik, bo'yoqdorlik, tasviriylikni kuchaytirishiga erishgan bo'lamiz.

Tafakkur qonunlari obyektiv voqelikning inson miyasida uzoq vaqt davomida aks etishi natijasida vujudga kelgan va shakllangan. Bu qonunlar fikrlashning to'g'ri amalga oshirishini ta'minlab turadi [2].

Mantiqiy qonunlar obyektiv voqeliklarning shaxs ongida uzoq vaqt mobaynida aks etishi barobarida vujudga kelgan va shakllangan. Inson tafakkuri aniq, ravshan bo'libgina qolmasdan ziddiyatsiz bo'lishi ham zarur. U inson tafakkuriga xos eng muhim tomonlardan biridir. Ma'lumki, obyektiv voqealar bir vaqtning o'zida biror xususiyatga ega bo'lishi yoki ega bo'lmasligi mumkin emas. Masalan, gul bir vaqtning o'zida ham chiroyli, ham xunuk bo'la olmaydi. Bir zamon va makonda ma'lum bir predmetning ikki zid xususiyatga teng ega bo'la olmasligi, ulardan bittasi albatta xato bo'lishi mantiqda **ziddiyat** yoki **ziddiyatsizlik** qonuni sifatida shakllanib qolgan. Bu qonun «A ham B, ham B emas bo'la olmaydi» formulasi orqali ifodalanadi:

O'tkir Hoshimov "Ikkie shikorasi" romani muallifi.

O'tkir Hoshimov "Ikki eshik orasi" romani muallifi emas.

Berilgan hukmlardan biri albatta chin, ikkinchisi xatodir. Uchinchisiga mulohazaga esa o'rin yo'q. Fikrda uchinchi mulohazaga o'rin qoldirmaslik istisno qonuni hisoblanadi.

Ziddiyat qonuniga ko'ra ikki qarama-qarshi fikr bir vaqtning o'zida ikkisi ham xato bo'lishi mumkinligini ham ko'rsatib qo'yadi. Masalan, hamma o'quvchilar kitob o'qishni yoqtiradi yoki hamma o'quvchilar kitob o'qishni yoqtirmaydi. Bu gaplardan birini ziddiyat qonuniga nisbatan chin deb qabul qila olmaymiz. Chunki bunda har ikkisi ham bir vaqtda xato bo'lishi muqarrar. Chunki o'quvchilarning yaxlit kitob o'qishni yoqtirishi haqiqatdan yiroq bo'lganidek, hammasining baravar kitob o'qishni yoqtirmasligi ham mantiqqa to'g'ri kelmaydi. Bunda uchinchi mulohaza paydo bo'ladi "Ayrim o'quvchilar kitob o'qishni yoqtirmaydilar". Bu holatda istisno qonuni amal qilmaydi. Agar ma'lum bir obyektga fikr bildirilayotganda ularning turli belgilaridan kelib fikr ifodalansa unda ziddiyatga o'rin bo'lmaydi. Maslan, "Anvar voleybol sportiga qiziqadi". "Anavar futbolni yoqtirmaydi". Yana shunday holat borki, fikrlar o'rtasida vaqt bilan bog'liq farq bo'lsa ham ziddiyat ifodalalmaydi. Masalan, "Gulnora talaba", "Gulnora talaba emas" ularning har ikkisi ham chin bo'lishi mumkin, sababi fikr Gulnoraning turli davrlari bilan bog'liq holatiga nisbatan aytilyapti. Shundayek, tafakkurda ham bir xil ma'nodagi masala bo'yicha bir vaqtda bir-biriga qarama-qarshi ikki hukmni aytish, ya'ni ziddiyatga yo'l qo'yish xato bo'ladi. Shuning uchun mashhur tilshunos L.Yelmslevning empiric tamoyillari qatorida ziddiyatga yo'l qo'yimaslik turadi [3]. Ziddiyatsizlik qonunining asosiga ko'ra fikrda ziddiyatga yo'l qo'yish xatodir.

Ona tili darslarida ziddiyat qonunini puxta o'rganish o'quvchi nutqini o'stirishda, nutqning chinligi – mantiqiyigini ta'minlashda muhimdir. O'qituvchi buning uchun mashqlarda berilgan matnlardan samarli foydalangan holda ularni ziddiyatsizlik qonunlarining talablariga bo'ysunmagan holda qayta ishashni o'quvchilarga yuklasa, o'quvchi ishlash jarayonida ziddiyatsizlikning naqadar muhimligini teranroq anglab yetadi. Jumladan, 8-sinf Ona tili darsligining sintaksis bo'limida "Matndagi asosiy fikr" mavzusining 30-**mas'haq shartida** matnda nima haqida gap borayotganligini, muallifning asosiy fikri ifodalangan jumlani topish singari topshiriqlar berilgan. **O'qituvchi shu topshiriqlar qatorida mantda ziddiyatsizlik qonuniga bo'ysunmagan holda qayta tahrir qilishni vazifasini beradi.**

"To'g'ri tafakkur qil"

Bobo eshigi oldidagi supada soatlab o'tirardi. O'tgan-ketganga choy tutib, supaga taklif qilardi. (O'quvchilar ziddiyatsizlik qonuni buzib *Bobo eshigi oldidagi supada soatlab o'tirmasdi. O'tgan-ketganga choy tutib, supaga taklif qilarditarzda* o'zgartirishlari mumkin. Bunda ikkinchi fikr birinchi fikrdagi ziddiyat evaziga mantiqan bog'lana olmayapti.)

Bu bahor u supa yonboshiga kichkinagina gulzor qildi. Chiroyli jo'yakchalar tortib anvoyi gullar ekdi (*Bu bahor u supa yonboshiga kichkinagina gulzor qildi. Chiroyli jo'yakchalar tortib anvoyi gullar ekmedi.* Yaqqol ko'rinib turibdiki, ikkinchi jumladagi ziddiyat undan oldingi fikrga bog'lana olmasligiga asos bo'lmoqda) ...Cholning ikki ko'zi shu g'unchada. Tikilgan qozon qaynamas degandek, uning ochilishi juda qiyin bo'ldi. (*Cholning ikki ko'zi shu g'unchada (to'g'ri).* Tikilgan qozon qaynamas degandek, uning ochilishi juda *oson bo'ldi.* Bilamizki, "Tikilgan qozon qaynamas" iborasi kutilgan voqealarning sekinlashish holatiga nisbatan qo'llaniladi. Ya'ni "qiyin" o'rniga "oson" tushunchasini ziddiyatga qo'yish evaziga fikr xato xuloslanayotgani anglashinib turibdi). O'quvchilar shu tarzda matnni qayta tahrirlab, fikrda ziddiyatsizlikning qanchalik ahamiyatga ega ekanligini izohlab beradilar. Sintaksisda gap bo'laklari va gaplarning grammatik jihadan to'g'ri bog'lanishigina muhim emas, balki ularning mantiqiy jihatdan ham puxta aloqaga kirishishi nutqning to'g'ri tashkillanishiga bosh me'zon ekanligini shu orqali teranroq tushunib yetadilar.

Fikrdagi ziddiyat ba'zan aniq ko'zga ko'rinmaydi, uni toppish uchun esa zakiylik, mantiqiy fikrlash darkor bo'ladi. Darslikda berilgan mashqlarni ziddiyat qonuniga amal qilgan holda tashkil qilish hamda uni shunday asosda olib borish, topshiriqlarni bajartirish tafakkur o'stirish uchun omil bo'lib xizmat qiladi [4].

Tafakkur jarayonida fikrning to'g'ri va chin bo'lishi muhim ekanligini bilamiz.

To'g'ri fikrlashga xos bo'lgan zaruriy talablardan biri isbotlilik va ishonchlilikdir. Fikrlash jarayonida narsa va predmetlar to'g'risida chin muhokama yuritibgina qolmay, ularning chin ekanligini isbotlashga yetarlicha asoslar keltira bilishlik zarur hisoblanadi. Bunda avvaldan ma'lum bo'lgan chin mulohazalar mantiqan asoslanadi va boshqa bir chin mulohazaga taqqoslaniladi. Tafakkurda bu yetarli asos qonuni sifatida o'rganiladi. Yetarli asos qonunining formulasi "Agar B mavjud bo'lsa, demak uni shakllantirgan A ham mavjud" shaklidir.

Ona tili o'qitishda yetarli asos qonuni boshqa tafakkur qonunlarining davomi sifatida o'quvchi mantiqiy fikrlashida asoslash, isbotlash, dalil keltirish malakalarini rivojlantirishda e'tiborga molikdir. Sababi har qanday bilimni o'zlashtirishdagi kabi ona tili qonuniyatlarini ham bir biriga taqqoslab, tildagi har bir

sathning o'zigagina taaluqli bo'lgan birliklarining o'ziga xos jihatlarni yetarlicha asoslab berish o'quvchi bilimlarini yanada ishonchli, mustahkam bo'lishiga olib keladi. O'quvchilarga turli topshiriqlar berish orqali yetarli asos qonuniyati asosida fikrlashga o'rgatish mumkin. Masalan, 6-sinf ona tili darslarida "Qo'shimchalar tasnifi" mavzusi berilgan. Darslikning 50-mashq shartiga ko'ra berilgan matn tarkibida g ajratib ko'rsatilgan so'zlardagi qo'shimchalarning turini aniqlash kerak bo'ladi. O'quvchilar shakl yasovchi qo'shimchalar turini nimaga asoslanib ajratganliklarini yetarli asos qonuni talabidan kelib chiqib isbotlab berishlari darkor. Bunda o'qituvchi o'quvchilarni guruhlab, ularga ikkita daraxt maketi tushirilgan ko'rgazma tarqatadi. Daraxtlarning biriga sintaktik shakl yasovchi, biriga esa lug'aviy shakl yasovchi qoshimchalarni barg shakllidagi qog'ozchalarga tushirib daraxtga yopishtiradilar. Belgilangan vaqt tugagach har bir guruh o'z ishida qo'shimchalarni qaysi nuqtayi nazardan ikki turga ajratganliklarini to'g'ri va yetarlicha asoslab, isbotlab bera olishlari lozim. Agar ular ma'lum bir qo'shimchalarda tavakkalchilikdan foydalangan bo'lsalar, yoki xatoliklarga yo'l qo'ygan bo'lsa isbotlash jarayonida asoslari yetarli bo'lmay kamchiliklar yaqqol ko'zga ko'rinib qoladi. Berilgan matnda yetarli asos qonuni mavjud yoki mavjud emasligini isbotlab berish navabtdagi vazifa qilib beriladi. Topshiriq matni quyidagicha:

Biroz yurishgandanso'ng mulozimlarshoirning qabristonga yaqinlashganda **otdan** tushishi **sababini so'rabdilar**. Alisher Navoiy ancha vaqt sukut **saqlab** turibdi-da, keyin mulozimlaridan norozi **ohangda shunday deb javob beribdi**:

1. Bu yerda **xalqimizning jigargo'shalari**, tabarruk padari buzrukvorlari mangu **uyquga** ketganlar. Bular yonidan ot choptirib, **changitib** o'tish insonlik sha'niga isnoddir, nahotki shuni ham bilmasalaring? («*El desa Navoiyni*» kitobidan)

Mashqda mantiqiy fikrlashning yetarli asos qonuni mavjud bo'lib, buyukmutafakkirAlisherNavoiy fikri keltiriladi.

Umumman olganda, shaxsda yangi bilim hosil qilinishi va mustahkamlanishi yetarli asos qonuniyati evaziga yuz beradi. Agar o'rganilayotgan obyekt yetarlicha asoslanilmasa, bilimhamto'laqonlio'zlashtirilmayqoladi. Barcha mantiqiy qonuniyatlar bir birini to'ldiradi va ular bevosita aloqada bo'ladi.

Ona tili o'qitishda falsafiy qonuniyatlarning ahamiyatlilik darajasi amaliyot bilan chambarchas bog'liq ekan, o'quvchi tafakkurini takomillashtirishda mantiqning o'rnini to'g'ri baholay olgan, uni ta'lim mazmuniga asosli singdira bilganimizdagina biz o'quvchi kamolotida barkamol shaxsni ko'ra bilamiz.

Adabiyotlar

1.Шарипов И., Файзихўжаева Д., Мантиқ.-Т., 2001. -Б. 58.

2.Шарипов М., ФайзихўжаевД. – Мантиқ. Фафур Фулом номидаги матбаа ижодий уйи. Тошкент-2004. –Б 55.

3.Ельмслев Л. Понятия управления. – В кн. Звегинцева В.А. «История языкознания XIX и XX веков в очерках и извлечениях». Ч. II. –М., 1960. 47 с.

4.Юсупова Ш. Ҳ озирги ўзбек адабий тили дарсларида ўқувчи тафаккурини ўстиришни илмий-методик асослари (академик лицейлар мисолида) Пед. фанл.доктори илмий даражасини олиш учун ёзилган дисс..Тошкент – 2005.-Б